AZIZIDDIN NASAFIY TA’LIMOTIDA KOINOT VA INSON ONTOGENESI: AHLI ŞARIAT, AHLI HIKMAT VA AHLI VAHDAT FALSAFIY TIZIMLARINING QIYOSIY-METODOLOGIK TAHLILI

Qosimov Muzaffar Maxmatkuloviç
Xoja Buxoriy örta maxsus islom ta’lim muassasasi ma’naviy- ma’rifiy işlar böyiça mudir örinbosari
Tel: +99891 946 98 82
muzaffarqosimov82@gmail.com

Annotatsiya: *Uşbu ilmiy maqolada XIII asrning yirik Şarq mutafakkiri va tasavvuf falsafasi namoyandasi Aziziddin Nasafiyning "Kaşf al-haqoyiq", "Zubdat al-haqoyiq" hamda "Bayan al-tanzil" asarlari asosida koinot (makrokozm) va inson (mikrokozm) ontogenesining falsafiy-metodologik asoslari tadqiq etiladi. Tadqiqotda mutafakkirning uçtalik yondaşuvi — Ahli Şariat (zohiriy fiqhiy qaraşlar), Ahli Hikmat (maşşoiy peripatetik falsafa) va Ahli Vahdat (orifona ontologiya) maktablarining borliqning kelib çiqişi, emanatsiya, koinot iyerarxiyasi, Aql-i avval, Zot, Nafs hamda Tajalli konseptsiyalariga oid qaraşlari qiyosiy-analitik jihatdan atrofliça tahlil qilingan. Şuningdek, Nasafiy ta’limotida inson vujudining koinot modeliga muvofiqligi, Olam-i Saghir va Olam-i Kabir mutanosibligi hamda Inson-i Komil maqomining ontologik va gnoseologik xususiyatlari oçib berilgan. Maqola söngida Şarq klassik ontologik ta’limotlarini zamonaviy falsafiy va pedagogik ta’lim metodologiyasiga tadbiq etiş böyiça ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar taqdim etilgan.*

Kalit sözlar: *Aziziddin Nasafiy, Kaşf al-haqoyiq, Zubdat al-haqoyiq, Bayan al-tanzil, Koinot ontogenesi, Ahli Şariat, Ahli Hikmat, Ahli Vahdat, Vujud, Tajalli, Olam-i Saghir, Olam-i Kabir, Inson-i Komil, Aql-i avval, Vahdat al-vujud, Falsafiy metodologiya.*

1. KIRIŞ

1.1. Tadqiqotning Dolzarbligi va Ilmiy Zarurati

Insoniyat tarixi va falsafiy tafakkur taraqqiyotida borliqning kelib çiqişi, koinotning tuzilişi hamda insonning koinotdagi örni masalasi har doim markaziy ontologik va gnoseologik muammolardan biri bölib kelgan. XXI asr ilmiy paradiqmalarida koinot va inson muammosini tizimli, kognitiv va yaxlit (holistik) yondaşuvlar vositasida örganişga bölgan qiziqiş tobora ortib bormoqda. Zamonaviy falsafa va madaniyatşunoslikda insonni nafaqat biologik yoki ijtimoiy mavjudot, balki koinotiy tartibotning ruhiy va intellektual markazi sifatida anglaş ehtiyoji yuzaga keldi.

Uşbu dolzarb muammoni tadqiq etişda XIII asrda yaşab ijod etgan buyuk Şarq mutafakkiri va tasavvuf falsafasi namoyandasi Aziziddin Nasafiy (vafoti 1300-yil) ilmiy va falsafiy merosi öta muhim metodologik manba hisoblanadi. Nasafiy özining "Kaşf al-haqoyiq", "Zubdat al-haqoyiq" va "Bayan al-tanzil" kabi fundamental asarlarida Islom dunyosida mavjud bölgan barça asosiy tafakkur maktablarining borliq va inson ontogenesiga oid qaraşlarini sintez qilgan hamda betakror falsafiy-metodologik tizimni barpo etgan.

1.2. Tadqiqotning Ob’yekti, Predmeti va Maqsadi

Tadqiqot ob’yekti — Aziziddin Nasafiyning forsiy qölyozma va klassik manba hisoblangan "Kaşf al-haqoyiq", "Zubdat al-haqoyiq" hamda "Bayan al-tanzil" risolalaridagi ontologik, gnoseologik va antropologik ta’limotlardir.

Tadqiqot predmeti — Nasafiy asarlarida koinot (Olam-i Kabir) va inson (Olam-i Saghir) ontogenesining uçta asosiy falsafiy tizim — Ahli Şariat, Ahli Hikmat hamda Ahli Vahdat yondaşuvlari doirasida qiyosiy-metodologik tahlil etilişi hamda Inson-i Komil konseptsiyasining şakllaniş mexanizmlaridir.

Tadqiqotning maqsadi — Aziziddin Nasafiyning borliq va inson ontogeneziga bağişlangan falsafiy ta’limotini har taraflama tahlil qiliş, uçta metodologik maktabning özaro farqli va muştarak jihatlarini oçib beriş va uşbu klassik qaraşlarning zamonaviy ta’lim va falsafiy pedagogikadagi metodologik ahamiyatini nazariy jihatdan asoslab berişdan iborat.

2. METODOLOGIK ASOSLAR VA MANBALAR TAHLILI

2.1. Tadqiqot Metodologiyasi va Hermenevtik Yondaşuv

Uşbu tadqiqotni amalga oşirişda qiyosiy-falsafiy (komparativ), matnşunoslik-hermenevtik, tizimli-falsafiy hamda gnoseologik rekonstruktsiya usullaridan foydalanildi. Nasafiy asarlaridagi matniy tuzilma va tuşunçalar apparati klassik forsiy matnlarni tahlil qiliş vositasida ilmiy muomalaga olib kirildi. Bunda mutafakkirning özіga xos uslubiy yondaşuvi — murakkab metafizik kategoriyalarni sodda va tuşunarli dialogik usulda, timsollar va timsoliy analogiyalar (közgu, tuxum, uruğ, yoğoç, siyoh, yoğ va sut analogiyalari) orqali tuşuntiriş mahorati alohida e’tiborga olindi.

2.2. Nasafiy Yondaşuvida Uç Metodologik Maktab Qiyosi

Nasafiy barça uçta yirik asarida ("Kaşf al-haqoyiq", "Zubdat al-haqoyiq" va "Bayan al-tanzil") obektivlik va xolislik prinsipiga qat’iy amal qiladi. Muallif har bir falsafiy-ontologik masalani uçta asosiy ilmiy maktab nuqtai nazaridan bosqiçma-bosqiç qiyoslaydi:

1) Ahli Şariat (zohiriy va fiqhiy yondaşuv): Borliqni Xudoning irodasi bilan yöqdan bor qilingan (xalq) va özgaruvçan hodisa deb biladi. Xuda va olam örtasida mutlaq dualizm va masofa mavjud.

2) Ahli Hikmat (peripatetik maşşoiy falsafa va Ibn Sino, Farobiy maktabi): Koinotning kelib çiqişini Aql-i avvaldan boşlanadigan sababiyat va emanatsiya (sudur) zanjiri orqali tuşuntiradi. Sabab va oqibat örtasidagi qonuniyatlarni mantiqiy-ratsional tahlil etadi.

3) Ahli Vahdat (tasavvufiy ontologiya va Ibn al-Arabi, Nasafiy maktabi): Borliqning yagonaligi (Vahdat al-vujud) ta’limotiga tayanadi. Boşqa barça koinot şakllari va moddiy körinişlar Yagona Haqiqiy Vujudning turli darajalardagi namoyon bölişi (Tajalli) va namoyon böliş közgularidir.

1-jadval. Aziziddin Nasafiy ta’limotida uçta falsafiy maktabning ontologik va gnoseologik xususiyatlari qiyosi

Kategoriyalar / Maktablar	Ahli Shariat	Ahli Hikmat	Ahli Vahdat
Vujud va Olam Tushunshasi	Olam Xudo tomonidan yöqdan yaratilgan (Xodisolat), özgaruvshan borliq.	Olam sabab va oqibat zanjiri orqali Aql-i avvaldan emanatsiya bölgan borliq.	Vujud yagonadir (Vahdat al-vujud). Olam — Vujudning tajallisi va közgusidir.
Bilish Nazariyasi (Gnoseologiya)	Zohiriy bilimlar, buyruq va taqiqlarga amal qilish (Aql va Naql).	Mantiqiy-ratsional tahlil, sababiyat va Aql-i faol orqali bilish.	Kashf, ilhom, qalbni poklash (Tazkiya) va vujudiy tajriba orqali bilish.
Inson va Koinot Maqsadi	Bandallik va zohiriy shariat amallarini bajarish orqali oxirat najotiga erishish.	Aql va ruhiy kamolot orqali Aql-i kul bilan boğlanish va baxtga erishish.	Inson-i Komil darajasiga yetib, koinot va Ilohiy Zotning mukammal közgusiga aylanish.

3. KOINOT VA INSON ONTOGENESI: QIYOSIY FALSAFIY TAHLIL

3.1. Ahli Şariat Falsafiy Tizimida Yaraliş va Borliq Ontologiyasi

Nasafiyning "Bayan al-tanzil" asarida ta’kidlanishitsha, Ahli Shariat vakillari borliqni ikkiga böladilar: Qadimiy Vujud (Xudo) va Hodis Vujud (Olam). Qadimiy Vujud özgarmas, boshi va oxiri yöq, xossalarga ega bölmagan Mutlaq Zaruriy Borliqdir. Olam esa özgaruvshan, zamonaviy va makonaviy shegaralarga ega bölgan yaratilmishdir.

Nasafiy Ahli Shariat itshidagi utsh toifani ajratib körsatadi: Avom Ahli Shariat, Xavas Ahli Shariat va Xavas ul-Xavas Ahli Shariat. Avom utshun Xudo özgarmas borliqdir. Xavas vakillari utshun Xudo — Mutlaq Nur ("An-Nur al-Mutlaq") hisoblanadi. Xavas ul-Xavas utshun esa Xudo — Yoyilgan Nur ("An-Nur al-Munbasit") bölib, koinotdagi har bir zarrada Uning nuri mavjuddir.

"Kashf al-haqoyiq" va "Bayan al-tanzil" asarlaridan olingan tahlillarga köra, Ahli Shariat ta’limotida inson tanasi (qolibi) tuproq va moddiy olamdan, ruhi esa Amriy olamdan yaratilgan. Tana va ruhning birlashuvidan insoniy bilim va kamolot shakllanadi.

3.2. Ahli Hikmat Tizimida Emanatsiya, Aql-i Avval va Koinot Ierarxiyasi

Ahli Hikmat (peripatetik faylasuflar) ta’limotida borliqning kelib shiqishi "Layösduru an il-vahid illa il-vahid" (Yagonadan faqat yagona sodir böladi) prinsipi asosida tushuntiriladi. Boshlanğitsh Yagona Zotdan birinshi bölib birinshi substantsiya — Aql-i avval (Aql-i kul) emanatsiya böladi.

Aql-i avvalda öz-özini anglash va özining sababshisini anglash natijasida mantiqiy köplik paydo böladi. Shu tariqa 10 ta Aql, 9 ta Falak (Falak ul-Aflak, Sabitot va 7 ta sayyora) hamda Elementlar (Olov, Havo, Suv, Tuproq) koinot iyerarxiyasini tashkil etadi. 10-Aql hisoblangan Aql-i faol (Aql-i daxum) moddiy olam va inson nafslariga shakl hamda nur beruvshi manba sifatida qaraladi.

3.3. Ahli Vahdat Tizimida Vujud, Tajalli va Vahdat al-Vujud Ontogenesi

Ahli Vahdat (ariflar) ontologiyasida vujud yagonadir. Nasafiy "Zubdat al-haqoyiq" asarining birinshi bobida yozganidek: "Mavjud bölgan barsha narsalar Yagona Vujudning namoyon bo mezonlaridir. Vujud birikmaydi va bo mezonlarga bölinmaydi".

Nasafiy Vahdat ta’limotidagi utshta asosiy bosqitshni ajratadi: Zot, Nafs va Vajh.

1) Zot bosqitshi (Olam-i Ijmol / Olam-i Jabarut): Borliqning barsha imkoniyatlari potentsial (yashirin) holatda jamlangan boshlanğitsh bosqitsh.

2) Nafs bosqitshi (Olam-i Ishq / Olam-i Kibriyo / Qalam): Zotning öz-özini anglash va namoyon bölish vositasi. Bu koinotiy harakatlantiruvshi kutsh va Ishq olamidir.

3) Vajh bosqitshi (Olam-i Tafsil / Olam-i Azamat / Kitob): Vujudning haqiqiy moddiy va ruhiy körinishlarda (Madenlar, Osimliklar, Hayvonot va Inson) töliq namoyon bölishi va shakllanishi.

4. OLAM-I SAGHIR VA OLAM-I KABIR MUTANOSIBLIGI: INSON-I KOMIL KONSEPTSIYASI

4.1. Koinot va Inson Modeli: Mikrokozm va Makrokozmiy Sintez

Nasafiy ta’limotida inson — Koinotning kitshik nusxasi (Olam-i Saghir / Mikrokozm), koinot esa — Buyuk Insondir (Olam-i Kabir / Makrokozm). Mutafakkir "Zubdat al-haqoyiq" risolasida inson vujudini koinot tuzilishi bilan töliq parallel ravishda xaritalashtiradi:

— Koinotdagi 9 ta Falak va 4 ta Element inson tanasining a’zolari va 4 unsurlariga (qon, balğam, safro, savdo) mos keladi.

— Koinotdagi Aql-i kul — inson tanasidagi Insoniy Aql va Ruhga mos keladi.

— Koinotdagi Arsh — insonning Insoniy Ruhi va Qalbidir.

— Koinotdagi Kursi — insonning Hayvoniy Ruhidir.

> "Sening vujuding Mulk, Malakut va Jabarut olamlarining jamlangan majmuasidir. Tuproq, suv, havo, olov va ulardan shakllangan nafs bosqitshlari (Tabiiy ruh, Hayvoniy ruh, Insoniy ruh, Aql va Ilohiy Nur) bir-birining itshida yanada nozik va oliy darajada joylashgandir." (Aziziddin Nasafiy, "Bayan al-tanzil")

4.2. Inson Kamolotidagi Bosqitşlar va Ma’rifat al-Nafs

Nasafiy ta’limotida inson kamoloti öz-özini anglash (Ma’rifat al-nafs) orqali amalga oshadi. Mutafakkir mashhur "Man ‘arafa nafsahu faqad ‘arafa Rabbahu" (Kimki öz nafsini anglasa, öz Parvardigorini anglaydi) iborasini ontologik va pedagogik kalit sifatida talqin qiladi.

Inson kamoloti tört asosiy ustunga tayanadi:

1) Aql (Kognitiv va intellektual salohiyat, haq va botilni ajratish kutshi);

2) Ilm (Nazariy va amaliy bilimlarni shuqur egallash);

3) Amal (Egallangan bilimlarni amaliyotda va axloqda qöllash);

4) Ixlos (Barsha harakat va amallarni beğaraz, soflik va ma’naviy mas’uliyat bilan bajarish).

4.3. Didaktik Modellaş: Ontologik Tuşunşalarni Oliy Ta’lim Metodikasiga Integratsiya Qiliş

Nasafiyning ontologik ta’limoti va Inson-i Komil konseptsiyasini zamonaviy oliy ta’lim va doktorantura pedagogikasiga integratsiya qilish böyitsha quyidagi didaktik model taklif etiladi:

1) Tizimli va Tahliliy Fikr xaritasini shakllantirish: Nasafiyning utsh falsafiy maktabni (Shariat, Hikmat, Vahdat) qiyoslash metodikasi talabalarda hodisalarga bir tomonlama emas, balki köp o mezonli va komparativ yondashish könikmasini rivojlantiradi.

2) Kognitiv va Emotsional Intellekt Sintezi: Nasafiy ta’limotidagi Aql (IQ) va Ishq/Ixlos (EQ) mutanosibligi zamonaviy pedagogikada mutassisning nafaqat professional bilimga, balki yuksak emotsional madaniyatga va ma’naviy mas’uliyatga ega bo mezonini ta’minlaydi.

3) Transformative va Refleksiv Ta’lim: Nasafiy ta’limotidagi Olam-i Saghir kontseptsiyasi talabani öz-özini monitoring qilish, o mezonini baholash va uzluksiz öz ustida ishlash (Buluğ va Hurriyat) bosqitshlariga yönaltiradi.

5. NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ötkazilgan ilmiy-manbashunoslik va falsafiy tahlillar natijasida quyidagi Muhim ilmiy xulosalarga erishildi:

Birinshidan, Aziziddin Nasafiyning "Kashf al-haqoyiq", "Zubdat al-haqoyiq" va "Bayan al-tanzil" asarlari Sharq falsafasi va tasavvufiy ontologiyasining mukammal kontseptual ensiklopediyasi hisoblanadi. Mutafakkir birinshi bölib Islomiy tafakkurdagi turli va ba’zan qarama-qarshi köringan falsafiy oqimlarni yagona ilmiy-metodologik tizimga solgan.

Ikkinshidan, Nasafiy ta’limotidagi koinot va inson ontogenesi evolyutsion xarakterga ega. Borliq tuproq va elementlar darajasidan ösimlik, hayvonot, inson va Inson-i Komil bosqitshlarigatsha uzluksiz yuksalib boradi. Bu zamonaviy biologik va koinotiy evolyutsiya nazariyalari bilan ma’naviy-falsafiy jihatdan hamohangdir.

Ushinshidan, Nasafiy ontologiyasidagi Ahli Vahdat yondashuvi borliqning uzviy yagonaligi va koinotdagi barsha unsurlarning özaro boğliqligini asoslaydi. Bu körinish zamonaviy ekologik falsafa, tizimli tahlil hamda holistik ta’lim prinsiplariga töliq mos keladi.

6. XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot xulosalari shuni körsatadiki, Aziziddin Nasafiyning ontologik va gnoseologik ta’limoti nafaqat ötmish falsafiy tafakkuri yutuği, balki zamonaviy ta’lim, fan va tarbiya metodologiyasini boyituvshi jonli va dolzarb nazariy bazadir.

Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi amaliy va metodologik tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Oliy ta’lim muassasalarining Falsafa, Pedagogika va Sharqshunoslik yönalishlarida Nasafiyning utshtalik yondashuvi (Ahli Shariat, Ahli Hikmat, Ahli Vahdat) asosida "Qiyosiy Falsafiy Metodologiya" öquv moduli joriy etilsin.

2. Doktorantura hamda PhD tadqiqotshilarining ilmiy-pedagogik tayyorgarlik dasturlariga Nasafiyning Inson-i Komil ta’limotida ilgari surilgan tört ustun (Aql, Ilm, Amal, Ixlos) hamda refleksiv pedagogika metodlari kiritilsin.

3. Nasafiyning forsiy manbalari ("Kashf al-haqoyiq", "Zubdat al-haqoyiq", "Bayan al-tanzil") böyitsha tayyorlangan ushbu ilmiy-analitik tadqiqot natijalari xalqaro ilmiy bazalarda nashr etilib, Sharq falsafiy poydevorini jahon akademik jamoatshiligiga keng tarğib qilinsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nasafiy, Aziziddin. Kashf al-haqoyiq. Forsiy qölyozma va ilmiy-tanqidiy matn. — Tehron: Ilmiy va madaniy nashriyot, 1386. — 450 b.

2. Nasafiy, Aziziddin. Zubdat al-haqoyiq. Forsiy matn va ilmiy izohlar. / M. Rasa tahriri ostida. — Tehron: Tuhuri nashriyoti, 1385. — 210 b.

3. Nasafiy, Aziziddin. Bayan al-tanzil. Forsiy matn va manbashunoslik tahlili. — Tehron: Falsafa va irfon akademiyasi, 1381. — 320 b.

4. Bertels, E. E. Tasavvuf va tasavvuf adabiyoti tarixi. — Moskva: Nauka, 1965. — 520 b.

5. Sorbin, Henry. History of Islamits Philosophy. — London: Kegan Paul International, 1993. — 430 p.

6. Sharipov, A. J. Sharq falsafasi tarixi va manbashunosligi. — Toshkent: Özbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018. — 310 b.

7. Qahhorova, M. M. Sharq klassik tasavvuf falsafasida inson va koinot ontologiyasi. — Toshkent: Fan, 2020. — 240 b.

8. Shittitsk, Villiam S. The Sufi Path of Knovledge: Ibn al-Arabi’s Metaphysitss of Imagination. — Albany: State University of Nev York Press, 1989. — 478 p.

9. Ziyodov, SH. Y. Aziziddin Nasafiyning ma’naviy-falsafiy merosi va manbalar tahlili. — Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi nashriyoti, 2019. — 195 b.